DISPVTATIO

DE

ORNAMENTIS CODICVM VETERVM

QVAM

IN INCLVTA ACADEMIA ALTORFINA

PRAESIDE

CHRISTIANO GOTL. SCHVVARZIO

PROF. PVBL.

AD D. III APRIL. A. R. S. CIↃ IↃCC XVI

PVBLICAE SOLEMNIQVE DISQVISITIONI

EXPONIT

PHILIPPVS LVDOVICVS HVTH

NORIMBERGENSIS.

LITERIS IOD. GVIL. KOHLESII ACAD. TYPOGRAPHI.

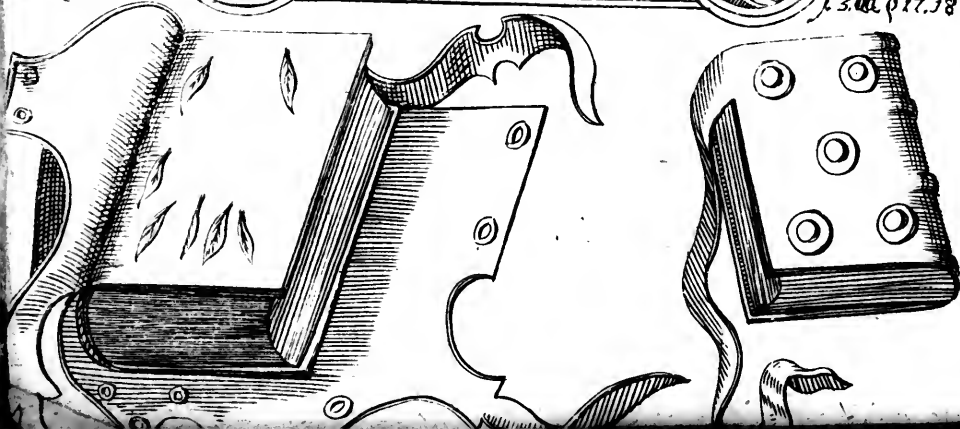
1225.

rat. I.
d disp. de
man. codicum
eterum

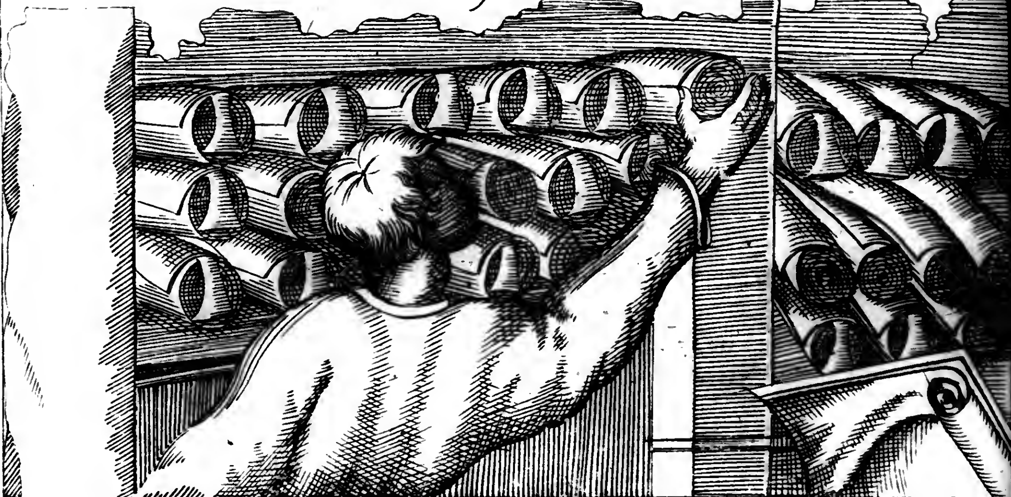
f. 1. ad § 17.18.19.

f. 2 ad § 15.17.

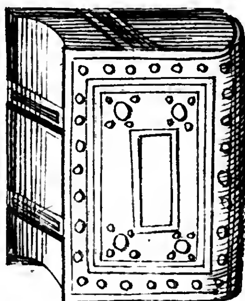
f. 3. ad § 17.18

f. 4 ad disp. sequ.

f. 5 et 6 ad §17.18

SVMMARIVM DISPVTATIONIS NOVAE DE ORNAMENTIS LIBRORVM VETERVM, SPECIATIM DE CODICIBVS, SEV LIBRIS QVADRATIS.

Q. D. B. V.

I.

Ormas librorum tres potissimum veteribus vsitatas fuisse, deprehendimus. Alii enim proprie dicebantur VOLVMINA; alii, CODICES; alii, LIBRI PLICATILES. Voluminum rationem iam alibi, in *altera Disputatione de ornamentis librorum veterum*, exposuimus; copioseque ostendimus, tum papyraceos, cum membranaceos libros, tunc velut in cylindri formam, et fere ad modum chartarum nostrarum Geographicarum, conuolutos, ac, paginis ad paginas agglutinatis, in longam saepe seriem extensos fuisse; hisque in extrema ora, vmbilicum, seu paruum bacillum, ad mensuram latitudinis, qua liber praecisus erat, plerumque addi consueuisse, eiusque bacilli capita, volumine conuoluto, ceu *cornua*, hinc et inde prominuisse. Cum istis vero Graecorum Romanorumque voluminibus quomodo IVDAEORVM VOLVMINA conuenerint, in *tertia Disputatione* tradidimus. Sequitur, vt de CODICIBVS, qui quadrata fuere forma, in *praesenti Disputatione* potissimum agamus.

II. Quemadmodum vero haud ambiguum est, vetustissimos homines primum non nisi rudioribus et simplicibus tabulis vsos esse, in quibus aliquid perscriberent; ita fieri facile potuit, vt deinceps istiusmodi tabulae, pro argumenti ratione, multiplicarentur, et vel pauciores, vel plures, inter sese coniungerentur, ac sensim magis magisque ornarentur. Quodsi paucioribus minoribusque τετραδίοις, seu *tabellis*, libri continebantur; audierunt CODICILLI et PVGILLARES; Graece, πινακίδια, δελτάρια, πτυκτία, γραμματίδια, et sic porro: quorum formam atque vsum suo tempore ex instituto describemus. Sin plures, eaeque paullo maiores tabulae coniungerentur, vt maiora inde existerent corpora eiusdem formae, quae hodie nostrorum librorum esse solet; CODICES praecipue dicebantur. Tabulae enim, aliae

aliae super alias structae compactaeque, vocabantur *codices*, vt a *voluminibus* distinguerentur; qua ratione, praeter alios, sic luculenter codices a voluminibus distinxit Vlpianus, loco paullo post, *n. IV*, citando. CODEX veteribus proprie est plurium tabellarum contextus; quod testatur Seneca, vbi *L. de Breuitate vitae*, *c. XIII*, ita scribit: *Plurium tabularum contextus* CAVDEX *apud antiquos dicitur; vnde publicae tabulae* CODICES *dicuntur: et naues nunc quoque, quae ex antiqua consuetudine per Tiberim commeatus subuehunt, caudicariae vocantur.* Eodem fere modo hoc nomen explicat Isidorus Hispalensis, *Orig. L. VI, c.* 13. *Codex*, inquit, *multorum librorum est.* (Voluit quasi dicere; codex multorum corticum, seu multarum tabellarum est.) *Et dicitur codex, per translationem a corticibus arborum, seu vitium, quasi caudex: quod in se multitudinem librorum, quasi ramorum, contineat.* Et paullo post idem Isidorus scribit: *Liber est interior tunica corticis, quae ligno cohaeret, in qua antiqui scribebant.* Quam notionem ipse Cicero, *L. II de Natur. Deorum*, voci *libri* subiicit: *Obducuntur*, inquit, *libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et calotibus tutiores.* Quamuis vero deinceps a consuetudine codices ex cortice et ligno arborum conficiendi recessissent; vetus tamen appellatio maxime apud scriptores aurei et argentei aeui remansit in iis maxime libris, qui ex quacunque materia compositi quadrangularm formam referebant. Alias constat, in Iure consultorum scholis, Iustinianeum constitutionum Imperatoriarum librum κατ' ἐξοχὴν *Codicem* appellari.

III. Huiusmodi codicem, seu plurium tabellarum contextum, significantius appellauit Martialis *massam, quae tabella multiplici structa est.* Libro enim *XIV, Epigr. CXCII*, scribit:

Haec tibi multiplici quae structa est massa tabella,
Carmina Nasonis quinque decemque gerit.

Multiplicem pellem poetice codicem dixit idem Poeta, *L. XIV, Epigr.* 184.

Ilias et Priami regnis inimicus Vlysses,
Multiplici *pariter condita* pelle *latent.*

Frequentius *membranarum* nomine a veteribus intelligebantur libri forma quadrangula constructi. Sic Iuuenalis, *Satyr. VII, v.* 23, in sequentibus verbis *codicem membranaceum* intellexit:

Si qua aliunde putas rerum spectanda tuarum
Praesidia, atque ideo croceae membrana tabellae
Impletur; cetera.

Hinc et in lemmatibus Epigrammatum quorundam Martialis, *L. XIV*, v. g. *Ouidius in membranis*; *Homerus in membranis*; *Cicero et Liuius in membranis*, accipiendi omnino sunt de membranaceis illorum scriptorum codicibus. Quod et animaduertit Salmasius, *L. de modo vsurarum*, *p.* 409. Itaque existimem, μεμβράνας haud incommode posse exponi *codices membraneos formae quadrangulae*, vbi Paullus, in *Epistola II ad Timotheum, c. IIII, v.* 13, iussit sibi afferri τὸν φαιλόνην, καὶ τὰ βιβλία, μάλιστα μεμβράνας. Equidem non nescio, alias, diuersasque, vel ex ipsis Patribus diuis, afferri huius loci interpretationes, ita, vt per φαιλόνην intelligant *pallium*, aut certe quoddam vestimenti genus; ac per *membranas*, Iudaeorum ספר תורה seu *volumen legis*; et denique per τὰ βιβλία aliud genus librorum: dum praeter alios Theodoretus ad istum Paulli locum de *membranis* ita scribit: Μεμβράνας τὰ εἰλητὰ κέκληκεν· οὕτω γὰρ Ῥωμαῖοι καλοῦσι τὰ δέρματα· ἐν εἰλητοῖς δὲ εἶχον πάλαι τὰς θείας γραφάς. οὕτω δὲ καὶ μέχρι τοῦ παρόντος ἔχουσιν οἱ Ἰουδαῖοι. h. e. *Membranas vocauit volumina: Sic enim pelles appellabant Romani. Diuinas autem scripturas olim habebant in voluminibus; atque ita etiam in praesentem diem habent Iudaei.* vid. Suiceri *Thesaurus Ecclesf. P. II, p.* 341. Eandem Theodoreti interpretationem sequitur Oecumenius, additque, βιβλία vocari eos libros, qui fortasse fuerint ἐν ἑτέρῳ σχήματι, *alius formae, quam istae membranae.* At enimuero, quia non solum iam Chrysostomus animaduertit, alios per φαιλόνην (vel φελόνην) ibi intelligere τὸ γλωσσόκομον, ἔνθα τὰ βιβλία ἔκειτο, *thecam, in qua libri erant repositi*; sed etiam Oecumenius indicat, alios per φαιλόνην intelligere εἶδος βιβλίου, *genus libri*; adhaec quia Hesychius, Suidas, et auctor Etymo-

Etymologici magni, docent, φαιλόνην etiam dici εἰλητάριον μεμβράϊνον, ἢ γλωσσόκομον, ἢ χιτώνιον, *volumen membranarum, capsulam siue inuolucrum, vel tuniculam*: nescio, cur non satis opportune per φαιλόνην hic intelligere possimus *volumen quoddam grandius, inuolucro suo circumdatum, cui fortasse Iudaeorum more lex diuina fuerit inscripta?* Βιβλία vero exponerem de voluminibus minoribus, iisque papyraceis, ad morem Graecorum Romanorumque compositis; vtpote cum, docente Salmasio, *L. de modo vsur. p.* 413, Graecorum βιβλία, et Romanorum *Libri*, proprie et καθ' ἐξοχὴν huius generis chartacea volumina notarint. Per μεμβράνας vero intelligerem *codices membranaceos quadratae formae*; in quibus non quidem ipsa lex diuina, more Iudaeorum, fuerit perscripta; sed qui, ipso sic censente Theophylacto, generatim ὠφελιμώτερά τινα περιεῖχον, alia quaedam vtilia continuerint. Cur enim non putemus, Paullum, dum iam Roma ad Timotheum scriberet, Romanaque vteretur voce, huic ipsi voci etiam notionem tunc Romanis familiarem subiecisse? Deinde vero codices etiam συνεκδοχικῶς dicebantur **tabulae**; quia ex pluribus tabulis inter se coniunctis construebantur. Vnde aliquoties Cicero, in eadem oratione pro Roscio, et alibi, dixit, *referre in codicem*, quod antea dixerat, *referre in tabulas*. Haud aliter codices a *quaternionibus*, ex quibus constabant, aut certe a forma quadrata, Graece dicebantur τετράδες. Ita Epiphanius, βιβλ. γ. κατὰ Αἱρέσεων, meminit alicuius Diaconi, qui sua scripta ex *schediis*, in quibus extemporaneas meditationes primum scripserat, retulerit in *codices quadratos*. Ὁ τὴν μεταγραφὴν, inquit, ἀπὸ τῶν σχεδαρίων ἐν τετράσι ποιησάμενος. Hinc nos, discriminis significandi caussa, codices hosce passim appellamus *libros quadratos*. Praeterea Salmasius, *l. c. p.* 405, tradit, huiusmodi massas multiplicium membranarum Graecis proprie dici consueuisse σωμάτια, i. e. *corpora*. Et certe omnino deprehendimus, libros saepe σώματα, σωμάτια, et Latine **corpora**, appellari. Apud Dionysium Longinum, *sect. IX, n.* 4, legitur σωμάτιον Ἰλιάδος. Sic et Hesychius Iliadem Ὁμήρου σωμάτιον, et

vtrum-

vtrumque Poema, Marius Victorinus, *de Arte Grammat.* *duo corpuscula* vocauit. Cicero, *L. V Epist. famil. ep.* 21: *A principio*, inquit, *coniurationis, vsque ad reditum nostrum videtur mihi modicum quoddam corpus confici posse.* Etiam Liuius, *L. III, c.* 34, leges duodecim tabularum vocat *corpus omnis Romani iuris.* Quid vero nunc frequentius dicitur, quam *corpus iuris ciuilis?* Quamuis vero sic manifestum sit, libros appellari *σώματα* et *corpora*; haud tamen lubens assenserim Salmasio, ita eos appellatos esse a forma, hocque nomen *codicibus* fuisse proprium. Potius crediderim, libros *corporis* nomen a multiplici argumento, et a plurium opusculorum in vnum corpus coniunctione, primum inuenisse. Sic Plinius, *L. II, Epist. X*, suasit, versus, qui sparsim in vulgus exierant, *in corpus retrahendos*, h. e. in vnum librum et *σύστημα* colligendos. Et luculentius Suetonius, *c. VI de Illustr. Grammat.* hac de re loquitur. *Aurelius Opilius*, inquit, *composuit variae eruditionis aliquot volumina, ex quibus nouem vnius corporis.* Interim tamen, cum codices, quorum tabellae ex vtraque parte scribebantur, spissiora opera possent capere, quam volumina, quae non erant *ὀπισθόγραφα*: hinc facile vsu venit, vt libri amplioris et multiplicis argumenti, qui *σώματα* et *corpora* dicebantur, frequentius in codicibus, postquam hi inuenti erant, quam in voluminibus, exararentur. Quod denique ad alia codicum nomina attinet, huc ea omnia pertinent, quibus et singulae tabulae olim appellabantur; vtpote quarum nomina, per figuratam orationem, etiam deinde ad codices significandos sunt translata, ita, vt exempli caussa et hi *δέλτοι, πυξία, πινακίδες, πτυχία, σανίδες*, dicerentur. Cuiusmodi nomina ex parte iam explicauit Bernhardus de Montfaucon, *L. I Palaeograph. Graecae, c. IV.*

IIII. Quarumcunque vero materiarum tabulae scribendi caussa ita coniungi poterant, vt aliae super alias struerentur, eae libros dederunt, qui *codices* appellarentur. Hinc enim non tantum *codices lignei*, sed etiam *eborei*, *plumbei*, *membranei*, et *chartacei*, aliique, apud scriptores leguntur. Quemadmodum enim ex quauis materia, quae volui in cylindrum et scribi poterat,

stat, volumina tunc conficiebantur; ita etiam, de quacunque materia plures tabulae ad scribendum idoneae concinnari contexique poterant, ex ea materia libri, qui *codices* proprie dicuntur, compingebantur. Vtriusque formae opera, generali nomine dicebantur *libri*, uti *Disp. II, n. 2 et 3*, ostendimus. Hinc Vlpianus, *L. 52 π. de Legatis III.* ait: LIBRORVM *appellatione continentur omnia* VOLVMINA, *siue in charta, siue in membrana sint; siue in quauis alia materia: sed et si in philyra, aut in tilia, vt non nulli conficiunt, aut in alio corio; idem erit dicendum. Quod si in* CODICIBVS *sint* MEMBRANEIS, *vel* CHARTACEIS, *vel etiam* EBOREIS, *vel* ALTERIVS MATERIAE, *vel in* CERATIS CODICILLIS; *an debeantur, videamus?* Passim videmus, huiusmodi antiquitatis monimenta a Scriptoribus annotari. At omnium frequentissime codices olim ex *membranis*, siue *pergamenis*, compositos esse patet; vbi quidem membranarum apte praeparandarum vsus innotuerat. Hinc merito, vel ob frequentiorem vsum, Vlpianus primo loco in codicibus posuit *membraneos*. Huius generis codicem Martialis, vti diximus, *L. XIIII Epigr. CLXXXIIII*, vocauit *multiplicem pellem*; ob tabellas plures, seu *folia*, in quae membrana ex pelle parata paginatim plicabatur, atque consuebatur. Praeter alia loca, huc etiam referre possumus eiusdem Poetae Epigramma in *Virgilium in membrana*, quod extat *L. XIV, n. CLXXXVI:*

Quam breuis immensum cepit membrana Maronem?
Ipsius vultum prima tabella gerit.

Intelligimus hinc, membraneos istos libros distinctas habuisse tabellas, siue *folia*, haud secus ac nostri libri, easque tabellas ex ordine suo numeratas esse. Ceterum, hoc loco non ea repetimus, quae in *I et III Dispp.* de discrimine corii et membranae, item de tenuibus, de candidis, de luteis, purpureisque membranis, iam annotauimus. Neque nunc de vetustate membranaceorum codicum, horumqne durabili vsu, disquirimus. Mabillonius, hac de re agens, *c. III Supplem. de re diplom.* prouocauit ad Virgilium Bibliothecae Vaticanae, qui in membranaceo codice scriptus

videatur ſaeculum a Chriſto nato quartum anteceſſiſſe; idem commemorauit alium codicem Regiae Bibliothecae, paullo inferioris aetatis; neque non eiusdem Bibliothecae Prudentium, qui ad parem aetatem accedat. Silentio praeterimus quamplurimos alios codices membranaceos, quos iam ſaeculo ſexto et ſeptimo poſt Chriſtum natum ſcriptos adhuc in celebrioribus Bibliothecis ſupereſſe conſtat.

V. Sed libet etiam non nihil de codicibus extraordinariis, aut rarius vſitatis, dicere. Si ſingulae tabulae, in quibus olim aliquando res conſignarunt, multiplicari et coniungi potuerunt; mirum non eſt, etiam ex pretioſiori materia integros libros, adeoque, tum ad magnificentiam, tum ad perennitatem, exempli cauſſa, *aureos*, *argenteos*, *aereosque codices*, confici potuiſſe, ſicvbi plures huius generis tabulae, in quibus identidem res conſignatas fuiſſe legimus, coniungerentur. ***Aerei codicis*** indicium quoddam ſuppeditat nobis Gruterus, *in Syntagmate Inſcriptionum*, *p.* CIↃXXXII, *n.* 6, vbi refert, fuiſſe Patauii, inter Pinelliana cimelia, lamellas aereas duas, vtrinque ſcalptas, charactere quadrato informi; ex foraminum indicio licuiſſe ſuſpicari, plures paginas fuiſſe in libri morem compactas. Sertorius Vrſatus, *in monumentis Patauinis*, *p.* 329, earundem tabellarum Pinellianarum mentionem facit, easque putat fuiſſe ex iis libris, qui apud librarios in legionibus habebantur; ſed et illas *aureas* fuiſſe ſcribit, incertum, an memoria lapſus? Neque liquet, vtrum *duodecim tabulae aeneae* legum Romanarum, de quibus aliunde conſtat, more codicis cuiusdam compactae, et in publico propoſitae fuerint; an ſingulae ſeorſum roſtris affixae pependerint? Priorem ſententiam quodammodo ſuſtinere videantur haec Ciceronis verba, *de Oratore L. I*, *c.* 44: *Bibliothecas omnium Philoſophorum vnus videtur XII tabularum libellus vbertate ſuperare.* Quod ad *plumbum* attinet, non repeto, quae diuinioribus literis produntur. Etiam Pauſanias, *L. IX*, *c.* 31, haec de Boeotis, qui circa Heliconem domicilia habuerunt, refert: Καί μοι μόλιβδον ἐδείκνυσαν, ἔνθα ἡ πηγή, τὰ πολλὰ ὑπὸ τοῦ χρόνου λελυμασμένα·

γέγρα-

γέγραπ]αι γὰρ αὐτῷ τὰ ἔργα. h. e. *Monstrarunt mihi et plumbum iuxta fontem, in quo scripta erant Hesiodi opera, magna ex parte vetustate vitiata.* Etiam Suidas memorat εἰς ἐλασμοὺς μολύβδων γράφοντας, *eos, qui plumbi laminis inscripserunt.* Haud ambiguum est, istiusmodi plumbeas laminas in codicis formam aliquando fuisse compactas. CODICES PLVMBEOS sub terra inuentos in sepulcris Neapoli, et vnum sibi monstrasse Hadrianum Guilielmum, narrat Georgius Fabricius, in *Antiquit. Rom.* et ex eo Guil. Nicols, *L. I de literis inuentis, p.* 21. Bernardus de Montfaucon inter codices saeculi III, *L. II, cap.* 8, *p.* 181, huiusmodi vetustum quoddam monimentum describit, eiusdemque ibi figuram exhibet. *Dum Romae agerem*, inquit, *incidi in librum plumbeum, insculptum literis et figuris Basilidianorum; emtumque obtuli Seren. Principi Cardinali de Bouillion; ita tamen, vt depicta omnia penes me remanerent. Est is libellus longitudine quatuor circiter pollicum; latitudine duorum et dimidii; operculis vero duobus plumbeis totus compingitur; sex folia item plumbea sunt, ab vtraque facie incisa literis, aut figuris: duae partes operculi assumento plumbeo, clauis item plumbeis asserto et firmato, iunguntur. Virgula plumbea foliis a tergo per annulum plumbeum ipsis haerentem inserta, ipsa folia retinet, ne dimoueantur. Denique omnia plumbum. In singulis paginis Basilidianorum figurae comparent. In quatuor primis tantum verba quaedam sub figuris posita incisa sunt. Prima et secunda pagella Hetruscis literis exaratur; tertia et quarta, Graecis. Ex vtrisque tamen, tam Hetruscis, quam Graecis, tantundem notitiae expiscer:s, adeo sunt obscura omnia et tenebris oppleta.* Similem fere libellum, septem laminis plumbeis constantem, ac in sarcophago aliquo inuentum, literisque et signis ignotis insculptum, exhibet, *Tab. LX*, Museum Kircherianum, ante hos sex annos a Philippo Bonanni auctius editum.

VI. Vlpianus, loco citato meminit etiam CODICVM EBOREORVM. Taceo in praesens *pugillares eboreos*, quorum crebrior adhuc in scriptis veterum occurrit mentio. Quis vero

 dubitet,

dubitet, ex ebore sectili ad splendorem potuisse etiam maiores codices parari; quanquam istiusmodi antiquitatis reliquias adhuc rarissime reperiri existimamus. Vtrum vero LIBRI ELEPHANTINI, in quibus diu Senatus Consulta, quae ad Principes pertinuerunt, scribi solita esse, refert Flau. Vopiscus, *in vita Taciti, cap. VIII*, etiam constiterint ex eboreis tabellis; an forte ex *omentis elephantinis*, in quibus itidem scribi consueuisse ait Isidorus, *orig. L. VI, c.* 12; id quidem non satis liquet. Aliquando tamen *elephantinum* idem dici, quod *eboreum*, viri eruditi iam dudum obseruarunt. Cum vero Iosephus Scaliger opinatus fuerit, ebur ineptam materiam scribendo fuisse, neque credibile esse, veteres in ebore scripsisse; recte haec eius sententia confutata atque correcta est a Salmasio, *in comment. ad Vopiscum, l. c.* Quid enim clarius illo Martialis epigrammate in *Apophoretis, n. V*, cuius lemma: *Eborei pugillares:*

Languida ne tristes obscurent lumina cerae;
Nigra tibi niueum littera pingat ebur.

Ex quo disticho simul coniicere licet, etiam candidum ebur atramento perscribi consueuisse. Quo facit et illud, quod apud Plautum, *in Mostellaria, Act. I, sc.* 3, *v.* 102, legimus. Ibi enim lena puellae naturali forma praeditae, tamen cerussam ad oblinendas malas postulanti: *Vna*, inquit, *opera ebur atramento candefacere postules.* Eboreis codicibus sine dubio antiquiores fuere CODICES LIGNEI. Si enim, quod alio tempore ostendimus, rudior aetas, ante chartae et membranarum vsum, in dolatis ex ligno codicillis iam literas scripsit; quid mirum, eam et plures huiusmodi tabellas in codicis formam coniungere atque compingere coepisse? Quid enim facilius; quam singulis, binis, aut ternis tabulis, pro rei vsu, addidisse plures? Neque ab hoc modo codicum ex ligneis tabellis conficiendorum prorsus recesserunt, vbi iam aliae materiae suppetebant. Si vera sunt, quae Hermannus Hugo, *in libro de prima origine scribendi, p.* 92, ex Roderici Sanctii tertia Parte Historiae Hispanicae refert, ex huiusmodi ligneis assulis, seu tabellis, liber Hebraicis et Latinis characteribus scriptus

prope

prope Toletum inuentus est, temporibus Regis cuiusdam Hispaniae, Ferdinandi. Et Baronius, *in Martyrologio Romano, ad A.* 485, codicem Euangelii diui Matthaei in huiusmodi ligneis schedulis perscripti inuentum dicit in monimento diui Barnabae; *libriq;* huius tabellas *thyinis lignis* fuisse compositas. *Thya* vero est arbor quaedam odorifera. At, ob faciliorem commodioremque scribendi vsum, tabellae huiusmodi ligneae deinceps cera obducebantur. Nam, etsi et aliae materiae ad scribendum aptae, aliquando cera illinerentur; certum tamen est, frequentissime tabellas ligneas cera obduci vulgo consueuisse. Hinc Ouidius, *L. I Amor. Eleg.* 12, canit:

Ite hinc difficiles, funebria ligna, tabellae;
Tuque negaturis cera referta notis.

Et A. Gellius, *Noct. Atticar. L. XVII, c.* 9, scribit: *Legebamus id quoque in vetere historia rerum Punicarum, virum indidem quempiam illustrem epistolam scriptam super rebus arcanis hoc modo abscondisse: pugillaria noua, nondum etiam cera illita accepisse; literas in lignum incidisse; postea tabulas, vti solitum est, cera conleuisse: easque tabulas tanquam non scriptas, cui futurum id praedixerat, misisse; eum deinde ceram derasisse, literasque incolumes ligno incisas legisse.* Neque vero codicilli tantum pugillaresque exigui, sed et CODICES, hoc est, maioris formae libri, CERATI parabantur. Erant, exempli caussa, apud veteres *tabulae accepti et expensi.* Sic dicebatur *codex e tabulis ceratis* compositus, in quem veteres ex aduersariis suis ordine et accurate referebant, quaecunque aut acceperant, aut expenderant. Ita ipse Cicero, *in oratione pro Q. Roscio,* statim sub initium, CODICEM *accepti* et *expensi* vocat, quas *tabellas accepti* et *expensi* modo dixerat. Et in *VI Orat. in Verrem* ait, Verrem in *extrema cera codicis* huiusmodi, nomen infimum in flagitiosa litura fecisse. Huius generis tabellae vocantur aliquando *grandis codex,* apud Iuuenalem, *Satyr. VII, v.* 110. Imo huc et illud spectat, quod apud Martialem, *L. VIII, Epigr.* 44, legimus:

Centum explicentur paginae Calendarum.

Hinc et a Seneca, *Epiſt. LXXXVII*, *magnus Calendarii liber* vocatur, in quo nempe perſcribebantur vſurae, in Calendas ſingulas petendae et exſoluendae. Oſtendit Quinctilianus, ceratorum Codicum tabulas aliquando fuiſſe perquam latas; hinc, inter alia, eloquentiae cultori ita praecepit, *L. X Inſtit. Orat. c.* 3: *Ne latas quidem vltra modum eſſe ceras velim, expertus, Iuuenem ſtudioſum alioqui praelongos habuiſſe ſermones; quia illos numero verſuum* [quos noſtri *lineas* hodie vocant] *metiebatur: idque vitium, quod frequenti admonitione corrigi non potuerat, mutatis codicibus eſſe ſublatum.* Imo idem Quinctilianus paullo ante indicarat, veteres celerius in cera, quam in membranis, ſcribere potuiſſe: *Illa quoque minora*, inquit, *non ſunt tranſeunda: ſcribi optime in ceris, in quibus facillima eſt ratio delendi; niſi forte viſus infirmior membranarum potius vſum exiget: quae vt iuuant aciem, ita crebra relatione, quoad intinguntur calami, morantur manum, et cogitationis impetum frangunt. Relinquendae autem in vtrolibet genere tabellae, in quibus libera adiiciendi ſit excurſio.* Alioquin et ex membranis obductis aliquando tabulas deletitias et Palimpſeſtos paratos fuiſſe, iam aliunde conſtat. Et huc pertinet, quod Doctiſſimus Hemſterhuiſius, *in notis Iul. ad Pollucis Onomaſticum*, obſeruauit, Cyprios quondam pelles obleuiſſe cera, in eaque litteras exaraſſe: ſic ſaltem in illorum ludis fuiſſe receptum. Ludi magiſtrum enim, teſte Heſychio, ab iis διφθεραλοιφον appellatum eſſe, non alia de cauſſa, quam quod illam ſcribendi conſuetudinem uſurparint: imo huc ex eodem Grammatico referendum, quod ſtilus a Cypriis vocatus ſit ἀλειπτήριον, ἀπὸ τοῦ ἀλείφειν, vel ἀλείπτειν, quia in obducta pellibus cera literas effingeret. Conf. Martialis, *L. XIV, Epigr.* 7.

VII. Deuenimus ad CODICES CHARTACEOS, quos itidem commemorauit Vlpianus. Vbi quidem CODICES PAPYRACEOS primario intelligi putamus; ſed nunc chartae nomen haud incommode etiam ad CODICES CORTICEOS, et ad CODICES BOMBYCINOS, referri poteſt. Quomodo char-

ta

ta e papyro Aegyptiaca quondam fuerit confecta, iam in *II Disput. n. IV*, exposuimus. Ex huiusmodi charta libros volubiles, siue *volumina*, parari consueuisse, satis certum est: de libris quadratis, siue *codicibus* videatur dubitari posse? Cassiodorus enim, *L. XI, c.* 38, hanc Aegyptiacam chartam ita describit, vt doceat, *illam in se reuolutam colligi.* Hinc et Isaacus Vossius, in *Commentar. ad Catullum, p.* 3: *Quadrati libri*, inquit, *non fiebant e papyro, sed e multis membranis, vtrinque scripturam admittentibus.* Adhaec etiam Leo Allatius, *in Animaduers. ad monumenta Etrusca, n. LXIII*, scribit: *Papyrus neque notas typis conceptas aduersa parte reddit; neque plicatur in plagulas, vt Sinensium charta; sed in volumen conuoluitur.* Ac certe ipsi fatemur, forte longe frequentius ex Aegyptiaca papyro, volumina, quam codices, concinnari consueuisse; propterea quod illa charta, facile et fere in immensum extendi conuoluique poterat; et quia non omnis illa charta in facie auersa bene ferebat scripturam: cum tamen alioqui codices fere semper essent ὀπισθόγραφοι, quorum paginae ex vtraque facie perscriberentur. Nihilominus tamen, si voluerunt veteres ex huiusmodi charta etiam parare codices, fieri et illud potuit; quamuis non ubique adeo commode, vti in aliis materiis, quae in tabellas secari, et ex vtraque parte literarum monimenta capere potuere. Neque praeterea omnis illa charta, densior inprimis, plane inepta erat, quo minus ex aduersa pariter et auersa parte aliquando scriberetur. Videantur ea, quae in altera disputatione, *n. XIII*, iam de *Opisthographis* congessimus. Atque adeo huc referre licebit, quod Vlpianus dixit, libros etiam esse in *codicibus chartaceis.* Huiusmodi vetusta monimenta, quae adhuc supersunt, commemorat Mabillonius, *c. III Supplem. de re diplom.* dummodo ne chartam papyraceam cum corticea identidem confuderit. *Non desunt*, inquit, *antiquissimi libri, quibus chartae Aegyptiacae, vt ita dicam, durabilitas adstruatur. Et ne longius exempla petam, exstat in Bibliotheca regia veterrimus codex in philyra scriptus, Auiti, Episcopi Vien-*

Viennensis, homilias continens. Vidimus et alios duos eiusdem materiae codices, ex Bibliotheca Patauiana et Phimarconiana, quosdam S. Augusti Sermones continentes, qui ambo annos centum supra mille peritorum iudicio attingunt. Eiusdem generis est insignis ac vetustissimus codex Ambrosianae Bibliothecae, mutilis quidem, sed multis chartae Aegyptiacae foliis constans, quae quasdam particulas Iudaicae Iosephi historiae continent. Eiusdem chartae papyraceae genere constare librum Euangeliorum D. Marci, Venetiis; sed eum tum vetustate, tum situ et humidis sedibus, pene totum deformatum esse, refert Bernardus de Montfaucon, in *Diario Italico, p. 55.* Mihi huiuscemodi Aegyptiacae chartae quaedam fragmenta suspicere licuit, quae inter plurima alia rarissimae antiquitatis cimelia, apud Illustres EBNEROS AB ESCHENBACH, Grauissimos S. R. I. Liberae Reipublicae Norimbergensis Senatores, extant. Ceterum, rarissime hodie integros veterum codices ex papyro Aegyptiaca compositos inveniri, mirum non est, cum iam Eustathii tempore, qui circa annum a Christo nato CIƆCLX floruit, ars conficiendae istius papyri in desuetudinem venisse videatur; quod viri eruditi ex eius παρεκβολαῖς ad Homeri Odysseam φ iam obseruarunt. Atque hinc et Mabillonius, *L. I, cap. 8, de Re Diplom.* docet, papyraceae huius chartae vsum etiam in diplomatibus tantum peruenisse ad saeculum vsque vndecimum apud Europaeos; adhuc vero perseuerare in America, et forsan etiam in non nullis orientis partibus.

VIII. Hac occasione disquiri potest, an veteres etiam habuerint CODICES CORTICEOS, et quaenam fuerit *charta corticea?* Non loquor iam de exteriore aut duriore cortice arborum, cui veteres etiam iam ante inventum membranarum papyrique Aegyptiacae vsum inscripserunt; cuiusmodi corticis rudioris vsus quando desierit, hominum memoriam fugit, nullis fere, aut certe paucissimis, eius scripturae reliquiis conseruatis. Sed loquor de alia charta corticea, ab iis forte inuenta, qui in aliis regionibus, vbi papyrus non nascebatur, Aegyptios in charta paranda sunt imitati. Quantum enim ex istiusmodi antiquitatis

tatis reliquiis, quas mihi oculis meis diligentius intueri datum fuit, coniicere possum, eodem prorsus modo, atque artificio, quo Aegyptiaca charta olim parata fuit, etiam chartam istam corticeam confectam esse, crediderim; quamuis ex diuersa materia. Charta enim Aegyptiaca parabatur, et quasi contexebatur, ex caule fruticis Aegyptiaci, qui *biblos*, aut *papyrus*, dicebatur, ac plurimum nascebatur in palustribus Aegypti, aut quiescentibus Nili aquis. Ipsum artificium conficiendae istius chartae papyraceae iam alibi copiosius exposuimus. At enimuero *chartam corticeam* ex arboribus certis et ad eam rem idoneis, iisque fortasse non unius generis, praepararunt. Et quid ni credamus, saepius vsurpatam fuisse φιλύραν, quae Suidae ita describitur: φιλύρα εἶδος δένδρου ἔχον φλοιὸν βύβλῳ παπύρου ὅμοιον; h. e. *Philyra est arboris species, quae librum (corticem) habet, byblo papyri similem*. Flexibilis enim est Philyra; quia, auctore Theophrasto, *L. I de Plantis*, γλισχρὰν ὑγρότητα, *viscosam humiditatem*, habet. Cui et Latinorum vox *tilia* respondet; quamvis haud nesciam, istarum vocum notiones aliquando etiam a se inuicem distingui. Ex huiusmodi itaque philyra, vel eius generis alia arbore, tenuiores membranulas, sed eas latissimas, quae inter lignum et extimum corticem latitarunt, veteres illi instrumento quodam subtili separarunt, et ex duobus philyrinis corticibus ita singulas paginas compegerunt, vt vnum corticem cum alio transuersim conglutinarent; quale quid Mabillonius obseruari ostendit in Codice, quasdam Augustini epistolas sermonesque complectente, qui ab illustr. Domina de Phimarcone asseruetur. Aliquando autem non tam latas philyras, quae singulae *folium* quoddam constituerent, ex arborum corticibus separarunt; sed plures omnino pelliculas inde disciderunt; quas vero, opinor, prorsus ad modum papyri Aegyptiacae conficiendae, in tabula aliqua disposuerunt, atque glutine certo conglutinarunt, ita quidem, vt primo ex recta fibrarum tiliacearum serie velut stamen quoddam chartae constitueretur, et deinde, aliis fibris philyrinis transversa serie et decussatim iniectis, velut subtemen stamini imponeretur.

neretur: ille vero contextus, ob rectas transuersásque fibras philyrinas sibi mutuo superincumbentes, veluti cratis figuram haberet. Atque adeo Aegyptiaca pariter ac corticea charta in hoc a tela fuit diuersa, quod in tela fila implicentur, et mutuo nexu, veluti nodo, constringantur; in charta vero vtrauis stamen super subtemen extenderetur: philyris enim rectis philyrae superimponebantur transuersae, prout de charta Aegyptiaca, Salmasius, *in notis ad Vopiscum*, et Leo Allatius, in *Animaduers. ad Monim. Hetrusc. n. LXVI*, iam animaduerterunt. Et cur non existimemus, ipsas illas plures fibras Philyrae sic in tabula dispositas, ad instar papyri Aegyptiacae, etiam praelis compressas, sole siccatas, malleo tenuatas, et iterum glutino obductas, iterumque constrictas plagulas erugatas, malleoque extensas, fuisse? Fateor equidem, quae iam de chartae corticeae conficiendae modo tradidi, me non meminisse ab aliis ex instituto obseruata vsquam legere. Imo Mabillonius, alioquin harum rerum perquam curiosus, *de re Diplom. L. I, c.* 8, agnouit quidem aliquod discrimen inter Aegyptiacam et corticeam chartam; sed illam chartam Agyptiacam modo longe operosiori prae hac confectam fuisse putauit. Taceo alios quosdam recentiores Scriptores, quibus plerumque persuasum est, omnes codices corticeos non nisi ex subtilioribus quibusdam tabulis ligneis constitisse, nec a vetustissimo crassioris corticis vsu, nisi subtiliate, diuersos fuisse. Interim tamen postquam mihi contigit, quasdam huiusmodi antiquitatis reliquias accuratius contemplari, quarum structuram atque conditionem cum quibusdam veterum scriptorum locis contuli; haec ipsa sententia, quam modo exposui, longe verisimilior mihi visa est, credoque, ex reuirescentium aptarum arborum libris adhuc illo, quem dixi, modo chartam quandam corticeam illi vetustae non prorsus dissimilem parari posse, dummodo et idoneum glutini genus, atque illi, quod Plinius indicat, haud adeo dispar adhibeatur. Hanc ipsam chartam innuit Pancirollus, in *Thesauro Variarum Lectionum*, *L. I*, *c.* 28, qui haec commemorat: *Longobardi tenues tilias e tabula abrasas, glutineque compactas,*

atas, pro charta habuerunt: quarum paginae quaedam vetustissimae eorum characteribus scriptae apud me extant. Fortasse eiusdem generis chartam intellexit Angelus Roccha, in *Biblioth. Vatican. p.* 379, qui, vbi de charta Aegyptiaca egerat, haec subiicit: *Huius generis materiam, siue praetenues cortices arborum scriptas, artificio tamen quodam, opinor, praeparatas ad characteres suscipiendos ac retinendos, non semel vidi in Bibliotheca Vaticana. Vidi etiam aliam corticem scriptam, sed rudiorem, atque ita, vt arboris cortex esse omnino dignoscatur: quam Aldus Manutius penes se diligenter asseruat.* Neque dubito, quin huc etiam pertineat illud chartae genus, quod Olaus VVormius *in Museo suo*, seu *Historia rerum rariorum, p.* 385, his verbis descripsit: *Aliam a charta Aegyptiaca verae Papyri speciem ex arundine, vt putatur, confectam, Lugduno Batauorum ad me transmisit filius, VVilhelmus VVorm. Folium longum est pollices septem, latum quatuor, colore non plane candido, sed ad flauum inclinante, crassiusculum, et nescio quo glutine obductum; vbi enim charta complicatur, rimulas contrahit leuiusculas.* Quae descriptio apprime conuenit in peruetustum huius rei monimentum, quod beneuole mecum communicarunt Generosissimi SCHEVRLII DE DEFERSDORF, quibus ideo grati animi studium lubens meritoque profiteor. Est vero hoc magnae vetustatis fragmentum, pagina quaedam septem fere digitos, siue duodecimas partes Pedis, adhuc alta; paullulum vltra pedem Norimbergensem longa, ceterum ex omni parte manca; cui, per modum *literarum*, vti hodie vocantur, *patentium*, ex vna tantum facie codicilli Latine inscripti fuerunt; in quibus centum solidos pauperibus et in laminas Ecclesiarum legatos esselegimus: cuius scripturae veteris Italo-Gothicae, ante mille et plures annos vsitatae, residuos characteres alio tempore exhibituri sumus. Haec ipsa charta, haud secus ac VVormiana, est crassiuscula, colore fere flauo et obsolescente, et nescio quo glutine obducta; ex temporis iniuria hinc inde iam laesa, et disrumpi ac in pelliculas solui coepta, ita, vt facili opera in stamen suum et subte-

men, ex quibus composita est, h. e. in duas potissimum partes, alteram aduersam literis signatam, alteram auersam literis vacuam, dissolui posse videatur. Istorum vero corticum fibras, ope glutinosae cuiusdam materiae compositas, non tantum quasi singulas contemplari licet; sed vbi etiam ex vetustate iam dissolvitur charta; in ea superficie, quae scripturam refert, striae istae atque fibrae dissoluuntur secundum altitudinem; in altera vero superficie, quae vacua est literis, fibrae secundum longitudinem dissoluuntur. Ex his, opinor, quomodocunque intelligi potest, quaenam fuerit charta corticea; cuiusmodi chartae reliquias, quamuis identidem scriptores quidam commemorent, haud tamen adhuc deprehendi, qui eius chartae conditionem satis luculenter describerent; saepius vero obseruo, qui corticeam chartam cum Aegyptiaca confundant. In huiusmodi cortice videntur etiam exarata fuisse tria illa fragmenta vel sacri codicis, vel alterius alicuius materiae Theologicae, quae Nesselius, *in P. V Catalogi Biblioth. Caesar. MSCtorum, p.* 105, exhibet. Alia quaedam exempla affert Montfauconius, *in Palaeogr. Gr. L. I, c.* 2, et nominatim commemorat Codicem corticeum San-Germanensem, vbi chartae quidem residuae visuntur; verum literae, auulsa illa priori superficie et pellicula, pariter de medio sunt sublatae. Fatetur autem ipse Montfauconius, non ita facile semper esse huiusmodi chartas internoscere, ac designare, quae papyrea, quae corticea sit. Id quod haud inuiti largimur: nam, etsi papyracea et corticea charta ex diuersis plane materiis constarent; eodem tamen modo atque artificio vtraeque aliquandiu praeparabantur. Iam vero facile fieri potest, vt temporum vetustas habitum coloremque rerum quodammodo commutet, et plurimis materiis, nescio quam communem obsolescentis naturae notam inducat, vnde postea paullo difficilius dignosci queant. Hinc et Mabillonius, *L. I, c.* 8, *de re Diplom.* iam animaduertit, plerosque recentiorum corticem confundere cum Papyro Aegyptiaca; in ea classe esse Brissonium, Dubletum, Chiffletium, Brolium, et alios bene multos. At et ipse Mabillonius, quamuis ostendat, vtrumque genus chartae

tae ex diuersa materia confectum fuisse; corticeam chartam ex ligni membrana tenuiori; papyraceam ex pelliculis herbae Aegyptiacae: attamen ipse in sequentibus saepius de iisdem codicibus corticis et papyri nomen promiscue adhibet, et lectorem quodammodo dubium facit; neque signa quaedam externi habitus commonstrat, vnde vtriusque chartae discrimen diiudicari possit; multo minus tum Mabillonius, tum Montfauconius, aliquid de ratione et modo conficiendae chartae corticeae afferunt; nisi quod Mabillonius existimet, sed praeter verisimilitudinem, chartam papyraceam ex frutice Aegyptiaco modo longe operosiori, quam corticeam ex ligno, confectam fuisse. Plura omnino tum de antiquae chartae corticeae vsu, tum de eius et Aegyptiacae chartae discrimine, afferre poteramus; sed ea alii occasioni reseruare visum est.

VIIII. Sequitur, vt non nihil de CODICIBVS BOMBYCINIS dicamus. Hi erant illi codices, quorum charta fere ad instar nostrae chartae recentioris, confecta est ex gossypio; et apud medii aeui scriptores dicebatur aliquando charta *cottunea*, vel *cuttunea*, item *bombycea*, seu *bambacina*, et corrupte, in aliquo codice MSCto Graeco, (apud Lambecium, *T. V Biblioth. Vindob.*) βιβάκινος. De huius chartae genere satis diligenter egit Montfauconius in Palaeographia Graeca, *L. I, c. II, p.* 17, *sq.* vbi luculenter comprobauit, eam chartam ab annis hinc sexcentis in vsu vulgari fuisse. Imo, sibi non deesse alia argumenta et indicia ait, quae ipsam antiquiorem suadeant, indicentque, iam decimo a Christo nato saeculo in charta bombycina scriptum esse; praecipue vero, postquam Aegyptia et corticea charta sensim exoleuerint, decimo tertio et sequentibus saeculis, vsum scribendi in charta bombycina obtinuisse. Haud satis distinguere videtur Montfauconius chartam hanc bombycinam a recentiori nostra charta; cuius vtriusque discrimen iam euidentius docuit Leo Allatius, in *Animaduers. ad monimenta Etrusc. n. LXXII. Chartam antehac*, inquit, *in Italia et Graecia confecere ex tela bombycina, et bombyce ipsa; ideoque eorum chartae, antiquiores videlicet*, *crassio-*

crassiores, minus asperae et durae, quam quae ex lino fiunt, conspiciuntur, et cum dulciores sint, sunt etiam blattis et tineis obnoxiores; nec memini, me in infinita pene copia librorum, nisi in recentissimis, chartam ex linteis, sed semper ex bombycinis, offendisse, qui vsus adhuc perdurat in Graecia. Non opus esse puto, vt exemplis, quae passim adhuc obuia sunt, comprobem, ex bombycina charta etiam libros quadratos compositos fuisse; memini tamen, me in Paullina Bibliotheca inclutae Academiae Lipsiensis, praeter alios libros, Homeri, itemque Pindari carmina, a Scholiastis nondum editis illustrata, et in huius generis chartis olim descripta, haud semel euoluisse, contemplatumque esse.

X. De codicibus, ex nostra charta, quae recentior est, compositis, non est, quod hoc loco multa commemoremus, cum vetustiorum potius codicum rationem nunc habeamus. Interim, quamuis haud constet, quo potissimum tempore, et a quo homine, primum inuenta sit haec nostra charta, quae ex contritis ac maceratis veterum linteorum reliquiis conficitur; id tamen satis euidenter Allatius, Mabillonius, aliique, demonstrarunt, nullos facile codices ex hac ipsa charta compactos ad aetatem sexcentorum annorum pertingere. Vetustissimum de hac charta testimonium Hadrianus Valesius, *in notis ad Panegyricum Berengarii Augusti*, et Io. Mabillonius, *de re diplomat.* e Petri Mauricii, Venerabilis Abbatis Cluniacensis (qui anno 1157 mortuus est,) *tractatu contra Iudaeos*, repetierunt: vbi is memorat, libros suo tempore lectos, qui *ex rasuris veterum pannorum compacti* erant. Quia vero non satis liquet, vtrum Petrus Venerabilis pannos xylinos bombycinosque, an iam lineos, intellexerit; (meminit enim *panniculorum bombycinorum* iam Iuuenalis, *Satyr. VI, v.* 259,) dubitari adhuc potest, an omnino chartae linteae praeparandae artificium ad Petri illius venerabilis locum sit referendum? Georgius Paschius, *cap. VII Inuentorum Nou-antiqu.* annotauit, esse quosdam, qui nostrae chartae ex linteolis contritis conficiendae artem, demum A. C. cIↃ IↃ L, Basileae inuentam esse asserant. At enimuero, si hi generatim modum praeparandae linteae chartae intelle-

tellexerint, haud parum falſi fuerunt. Neque enim ſolum, quod Paſchius monet, hunc errorem iam Bohuslaus Balbinus, *in Miſcellan. Hiſtoricis regni Bohemiae, cap.* 22, refutauit, eo quod non paucos in charta noſtra ſcriptos codices ante Annum cIↃ CCCXL Bibliothecae oſtendant; ſed Mabillonius etiam, *de re diplom. c. VIII*, affirmat, ſibi viſam eſſe Ioinuellei Epiſtolam ad Sanctum Ludouicum in charta noſtra vulgari exaratam. Iam vero aliunde conſtat, Ludouicum Pium, anno cIↃ CCLXX, ex vita diſceſſiſſe. Quid, quod Lambecius, *T. V Biblioth. Vindob. p.* 34, memorat codicem manu exaratum Theologicum Graecum, eumque chartaceum et perantiquum, quem A. C. cIↃ XCV ſcriptum eſſe, ex adiecta librarii nota oſtendit. Verum puto, illum codicem eſſe bombycinum; qualem et Montfauconius refert. Neque enim adhuc animaduerti; Lambecium chartae bombycinae et recentioris linteae diſcrimen in recenſendis codicibus ſimul annotare ſolere. Vtcunque eſt, facile largimur, ante ſaeculum decimum quartum, chartae noſtrae vſum in conſcribendis codicibus vix inualuiſſe; neque negamus, artem ipſam huius chartae praeparandae, temporis ſucceſſu, ſua incrementa, aut certe magis expeditas rationes, cepiſſe. Placet huc transferre, quomodo Angelus Roccha a Camerino, p. 382, in *Bibliotheca Vaticana*, A. C. cIↃ IↃ XCI Romae euulgata, (qui liber non tam obuius alias eſſe ſolet,) chartae recentioris conficiendae modum ſua aetate vſitatum deſcripſerit. *Fit charta noſtra*, inquit, *ex telis et linteolis in fruſta ſecatis, et in mortario ligneo, interiori tamen atque inferiori parte mortarii ferro cooperta, ferreoque piſtillo contritis; quae quidem prius quindecim dierum ſpatio in aqua marceſcunt; deinde dum teruntur, perpulchro ſane artificio, lauantur, atque ita, vt fluxibilitate et albedine lacteum repraeſentent colorem. Poſtquam vero huius generis maſſa quatuor ac viginti horarum interuallo contrita in materiam ſubtilem ac fluidam redacta eſt, illa eadem ſuper forma, ſiue, vt aiunt, modulo filis aeneis ſecundum latitudinem, longitudinem et profunditatem folii, quod faciundum curatur, confecto, extenditur, deinde ipſum char-*

tae

tae folium ad aerem exſiccatur. Vbi vero exſiccatum eſt, in aquam, in qua excocta ſunt pellium bouillarum reſidua, ſiue nerui, immittitur, et ſtatim inde, ex aqua ſcilicet illa, h. e. glutino, extrahitur, et ad aerem iterum exſiccatur, exſiccatumque ſuper tabula lapidea, fruſto marmoris fricatur et expolitur. Conferatur cum hac deſcriptione conficiendae recentioris chartae, ea, quam Franc. Mar. Grapaldus, *in Onomaſtico ſuo, L. II, c.* 8, expoſuit, quae in non nullis ab antecedente recedit. Vtrum vbique adhuc hodie idem prorſus modus praeparandae chartae linteae retineatur; id quidem necdum ſatis exploratum habemus. Adire licet etiam *Lexicon* recens Germanicum, anno 1712 Lipſiae euulgatum, in quo, vti aliarum rerum naturalium et arte factarum vocabula explicantur, ita nec pauca, quae ad chartam noſtram praeparandam pertinent, afferuntur.

XI. Sed neque illud praetermittendum eſt, reperiri aliquando codices ex varia materia, et potiſſimum ex membranis, et ex charta Aegyptiaca, vel corticea, vel etiam recentiori ſimul compactos. Cuius generis codices duos potiſſimum ſuperſtites commemorat Mabillonius, *L. I de re diplom. c. VIII.* Alter extitit in Petauii, Senatoris Pariſienſis, Bibliotheca; qui varios Auguſtini ſermones complectens nouem quaternionibus conſtare, et ita compactus eſſe dicitur, vt papyraceis plagulis membraneae ſint intermiſtae, ita, vt primus quaternio intra bina, vt aiunt, folia membranea contineat vnum papyraceum; ſecundus quinque papyracea; tertius quatuor intra duo folia itidem membranea; quartus ſeptem papyracea, geminis membraneis incluſa, et ſic in reliquis. Taceo nunc alterum eiusdem fere conditionis codicem a Mabillonio ibidem deſcriptum. Sed et memini, a Neſſelio aliquoties annotari, etiam in Auguſtiſſima Bibliotheca Vindobonenſi codices partim ex membrana, partim ex charta, compactos, reperiri; vti videre licet, in *Catal. Part. IV, n. CCLXXXVI; Part. V, n. XL, et alibi.* Monet vero Mabillonius, de altero codice, ex commiſtis chartis membraniſque conſtructo, id obſeruaſſe Petrum Buiſſonium, corticis ſcripturam longe ſaniorem eſſe

mem-

membranea; hincque putat, hanc rationem impulisse non nullos, vt ad scripturae firmitatem membranis cortices praetulerint; sed corticibus conseruandis ac sustentandis supposuerint membranas.

XII. Singulae partes, ex quibus constabat codex cuiuscunque materiae, dicebantur plerumque *tabulae*, vel *tabellae*; quae alias etiam dicuntur *folia*. Hinc Martialis, *L. XIV, Epigr.* 192, de Ouidii Metamorphosi in membranis, h. e. in codice membraneo, scripsit:

Haec tibi, multiplici, quae structa est massa, tabella,
Carmina Nasonis quinque decemque gerit.

Ac idem Poeta *primam tabellam* vocat, quod alias vulgo dicitur *primum folium*, dum de Virgilio in membraneo codice sic scribit, *L. XIV, Epigr.* 186:

Quam breuis immensum cepit Membrana Maronem!
Ipsius vultus prima tabella gerit.

Hinc non solum pugillares, sed etiam ipsi integri codices ex variis tabellis compacti, *tabulae* vocabantur. Ergo et Cicero, in *oratione pro Q. Roscio*, et alibi, quem librum *codicem accepti et expensi* dixerat, eundem et *tabulas accepti et expensi* appellauit. Necesse vero erat, vt, ad nostrorum codicum exemplum, aliquam τετράγωνον, seu quadratae figurae, speciem haberent. Vnde *Veteres Glossae verborum iuris*, quas Carol. Labbaeus euulgauit, monent, testamentum cuicunque materiae inscriptum, si sit quadrata forma, appellari *tabulam*. Ἰστέον, ὅτι τὸ μὲν ἐν σχήματι τετραγώνῳ ἐξ ὕλης δήποτε συντεθέμενον καὶ δεχόμενον τὴν διαθήκην, ταβοῦλλα λέγεται· τὰ δὲ ἐξειλήματα χάρτου, αὐτὸ τοῦτο χάρτη καλεῖται. Illa codicum tabulae, siue *folia*, Graece dicebantur πτυχαὶ, vti in Euripidis Iphigenia, *v.* 98 *et* 760, legimus: ἐν δέλτου πτυχαῖς γράφειν. Item πτυχία, et πτύχες, ἀπὸ τοῦ πτύσσειν, a *plicando*, quia ex membranarum chartarumque complicatione codicum tabulae plerumque existunt; haud secus ac πτύχες etiam in scutis dicuntur coria alia super alia complicata. Inde, vti suo tempore ostendemus, δίπτυχοι, τρίπτυχοι, πολύπτυχοι, pugillares dicebantur, qui ex duabus, vel tribus, vel pluribus tabellis,

constabant. Sed et illa ipsa nomina, πτύχες, πτυχίδες, πτυχία, haud secus ac *tabularum* nomen Latinum, συνεκδοχικῶς aliquando de ipsis compactis codicibus dicebantur. Illae autem ipsae tabulae, siue *folia* codicum, ab Atticis quoque dicebantur θύραι, aut θυρίδες, quasi *ianuae*; quia tabellae e dorso libri, ceu ianuae e cardinibus, suspendi solebant. Hoc testatur Hesychius: Θυρίδας Ἀττικοὶ τὰς τῶν γραμμάτων πτυχὰς λέγουσι. Vnde γραμματεῖον δίθυρον idem erat, ac δίπτυχον, h. e. *libellus constans duabus tabellis*. Non tamen dixere τρίθυρον, et sic porro; cum tamen dicerent τρίπτυχον, πολύπτυχον, h. e. libellus constans tribus aut pluribus tabellis. Hoc testatur Pollux, *L. IV, c.* 2; quem ipsum adire licet. De nomine autem θυρίδων et διθύρων plura afferuntur in *T. IX Bibliothecae selectae a Io. Clerico Gallice scriptae, p.* 187. Istae codicum tabulae Graecis medii aeui dicuntur saepius φύλλα, vti nobis Germanis *die Blätter*. Imo et Isidorus Hispalensis Latine dixit *folia*, *Libro VI orig. c. XIIII*: FOLIA, inquit, *librorum appellata, siue ex similitudine foliorum arborum; seu, quia ex follibus fiunt, id est, ex pellibus, quae de occisis pecudibus detrahi solent; cuius partes dicuntur* PAGINAE; *eo quod sibi inuicem compingantur*. Nimirum quaeuis *tabella* duas habebat *paginas*, aduersam et auersam; ita, vt exempli caussa libellus δίθυρος, siue δίπτυχος, constans duabus tabulis, siue foliis, referret quatuor paginas. In tabellis ceratis aliquando istae paginae absolute appellatae sunt *cerae*. Vnde *prima cera*, *altera cera*, *vltima cera*; dicebantur, prima, secunda, vltima pagina tabularum ceratarum. Numerarunt autem antiqui, atque aliquando, prout nos solemus, fortasse numeris designarunt, paginas codicillorum codicumque. Hinc Plinius, *Libr. IV, Epistol. XI*: *Ego*, inquit, *non paginas tantum, sed etiam versus syllabasque numerabo*. Libri acceptorum et expensorum ordinarie codices ex tabellis compacti fuere: at de his scribit Martialis, *L. VIII, Epigr.* 44: *Centum explicentur paginae Calendarum*. Idem iam alibi ex antiqua inscriptione, quam Pignorius, *in Symbolis epistolicis*, affert, annotauimus, vbi haec legebantur:

COM-

COMMENTARIVM. COTTIDIANVM. MVNICIPI. CAERITVM. INDE. PAGINA. XXVII. KAPITE. VII. Graeci paginas proprie appellarunt σελίδας. Sic in *Antholog. Gr. L. III, c. 26, Epigr. 74*, legimus: Μνῆμα σὸν, ὦ Θεόδωρε παραστεικὲς οὐδ' ἐνὶ τύμβῳ· ἀλλ' ἐν βιβλιακῶν μυριάσι σελίδων. h. e. *Monumentum tuum, o Diodore, reuera neque in tumulo est, sed in librorum mille paginis.*

XIII. A paginis et tabulis differebant *duerniones, terniones, quaterniones, quinterniones*, siue *duerni, terni, quaterni*, et cetera. Quae nomina potissimum medio aeuo vsurpari coeperunt; sed et post inuentam Typographiam saepius in libris, typorum subsidio exscriptis, annotata leguntur. Nimirum tabulae, ex quibus componebantur codices, non semper erant singulae, neque sigillatim consuebantur, ac connectebantur; nisi vbi illud in codicibus aeneis, eboreis, ligneisque fieri necesse fuit; sed in membranaceis chartaceisque codicibus, propter firmitatem maiorem, plures chartae membranaeue, et aliquando quidem binae, vel ternae, vel quaternae, aut amplius, prius sibi inuicem inserebantur, ac sic consertae, vbi opus erat ad aperiendum, dissecabantur, et demum consuebantur, compingebanturque. Frequentius commemorantur *quaterniones*. Ego existimarem, sic olim dictas fuisse binas tabellas duplicatas, sibi inuicem insertas, quae ad modum nostrarum plagularum, si quando in ordinem quartum compaginantur, quatuor tabellas, siue *folia*, & octo paginas, exhibuerint; adeoque quaterniones non fuisse, nisi quatuor folia simul iuncta (*ein Hafft von vier Blättern.*) Atque ita etiam Carolo Fresneo, *in Glossario Graeco*, τετράς, τετράδιον, τετραδιόνιον, *quaternio*, dicuntur *quaterna folia simul iuncta.* Constat enim nomen τετράδων, et τετραδίων, non solum singulis tabellis codicum, aut etiam ipsis integris codicibus, datum fuisse; (prout et integri libri posteriori aeuo *quaterniones* dicti sunt,) sed etiam de consertis pluribus foliis vsurpatum esse. Huc pertinet locus ex Nili Monachi *libro de octo vitiis*, in citato Glossario allatus, vbi ille desidem lectorem describit, qui paullulum le-

gat, et saepe respiciat reuoluatque finem libri, ac *folia*, quae legenda restent, numeret, et *quaterniones* quasi ad calculum vocet. πάλιν, inquit, *ἀναστρέψας ἀνέγνω μικρὸν, καὶ ἀναπτύσσων, τὰ τέλη τῶν λόγων περιεργάζεται, ἀριθμεῖ τὰ φύλλα, καὶ τετράδας ἐπιψηφίζει.* Sed deprehendo, a Montfauconio, et aliis quibusdam, eam rem paullo aliter explicari. Illi enim, *in Palaeographia Graeca, L. I, c.* 4, *Quaterniones librorum* dicuntur constare quatuor foliis duplicatis, ac sibi inuicem insertis; quae adeo octo folia sexdecimque paginas efficiant. Vtcunque est, in scriptoribus medii aeui crebrior fit mentio *quaternionum*, quae partes erant, ex quibus compingebantur codices. Argumento inter alia est locus, quem Carolus Fresneus, in Glossario Lat. ex Gregorio Turonensi attulit: *Transmittimus librum canonum, in quo erat quaternio nouus annexus, habens canones quasi Apostolicos.* Io. Tzetzes, *Chiliad. IX, v.* 284, *seqq.* commemorat, se ἐξήγησιν Homeri, Augustae iussu, scripturum, primum perscripsisse *τετραδίσκια τῶν σμικροτάτων, minimos quaterniones*, vno quoque non amplius capiente, quam octo et octuaginta versus cum margine; et pro singulis accepisse *duodecim aureos ex albo auro*; deinde vero ab administro Augustae monitum in *quaternionibus maximis* scripsisse. Ita nimirum iam tum viri docti operam suam in libris scribendis addixisse aliis videntur, vt pro singulis *quaternionibus* certam pecuniae summam acciperent; vti hodie aliquando Bibliopolae quibusdam scriptoribus, pro plagularum numero, certum pretium constituunt. Dantur porro etiam exempla *ternionum*, et *quinquennionum*. Mabillonius, *de re diplom. L. I, c.* 8, describit codicem quendam, Augustini non nullos tractatus complectentem, eumque ait adhuc constare septem *quinquennionibus*; quemlibet quinquennionem continere vnum folium membraneum, et quatuor papyraceos, seu corticeos, membraneo inclusos; habere vero omnino tria et sexaginta folia; quindecim videlicet membranea; corticea vero quadraginta et octo. Montfauconius, l. c. memorat, *terniones* quoque non nunquam in codicibus Graecis obseruari, et in Chronico quodam Bibliothecae Regiae,

ternio-

terniones et *quaterniones*, τρισσὰ et τετρασσὰ vocari: in quibusdam autem codicibus eosdem quaterniones literis numeralibus annotari; vnde intelligi queat, quot quaterniones, imo et folia, in mutilis codicibus deficiant. Eadem ratione aliquandiu ab initio Typographiae inuentae, non solum codicum chartae et membranae, in *duerniones*, aut *terniones*, aut *quaterniones*, aut *quinquenniones*, vti et hodie, distruebantur; sed etiam horum numeri, in calce libri, plerumque indicabantur. Ita, exempli caussa, Lud. Caelii Rhodigini Lectionibus antiquis in Aedibus Aldi anno CIↃ IↃ XVI in forma maiori excusis, in fine libri, haec verba adiecta leguntur: *Omnes sunt quaterniones, praeter DD et FF duerniones, et B quinternionem.* Complectitur vero in isto libro quiuis *quaternio* octo folia; *duernio*, quatuor; et *quinternio*, decem. Neque alia ratio fuit librorum minoris formae. Sic enim, exempli caussa, in Orthograhia ab Aldo Manutio edita, singuli *quaterniones* octo *folia*, et haec sexdecim paginas exhibent. Sed mitto haec, quae vulgaria sunt, quanquam non prorsus ab hoc argumento aliena.

XIIII. Istae tabulae, siue *folia* Codicum, ex vtraque pagina perscribebantur, secus ac in voluminibus perscribendis fieri consueuerat. Haec enim ordinarie non erant *opisthographa*; h. e. haud vtrinque, et a facie et a tergo, describebantur; vnde et facile in magnam molem excrescebant; prout iam alibi demonstrauimus. Codices contra, quorum tabellae, siue *folia*, ex vtraque parte scribebantur; si quidem succincte compingerentur, amplissima saepe ingeniorum opera capiebant, quibus capiendis vix plura volumina suffecissent. Hac ratione quoddam Martialis epigramma recte interpretatus est Salmasius, in *Commentar. ad Vopiscum, in vita Firmi.* Poeta enim de *Liuio in membranis* scripsit:

Pellibus exiguis arctatur Liuius ingens,
Quem mea vix totum Bibliotheca capit.

Innuere enim voluit Martialis, Liuii historiam in tabulis membranaceis perscriptam in exiguo Bibliothecae spatio arctari posse;

 quam

quam in chartae voluminibus ſcriptam vix tota ſua Bibliotheca, ſiue librorum ſcrinium, caperet. Conferatur Iſ. Voſſius, *in Comment ad Catullum*, *p.* 3. Quamuis vero tabulae codicum ex vtraque parte, in aduerſa pariter atque auerſa pagina, perſcriberentur; non tamen id in omnibus pari ratione obſeruatum animaduertitur. Ordinarium et vulgare eſt, vt adhuc hodie in codicibus per latitudinem cuiusuis tabellae, a ſiniſtra dextrorſum ſcribatur, adeo, vt vulgo verſus quiuis (qui hodie vulgo dicitur *linea*,) a ſiniſtra ora paginae coeptus, in dextra eius ora deſinat, niſi quod circumcirca margo quidam vacuus relinquatur, quod et antiquis ſolenne fuiſſe, antehac oſtendimus; vel ſcriptura in latiore charta in columnas, ſiue areas quasdam, diuidatur. Idem obſeruatur in antiquiſſimis Codicibus Graecis Latinisque. In multis ſinguli verſus per totam paginae latitudinem extenduntur. In quibusdam paginae in duas columnas diuiduntur: neque id ſolum, quando aliquis codex duabus diuerſis linguis exaratus eſt; quemadmodum Neſſelius, *in Parte I Catalogi Biblioth. Vindob. n. CXXXVII*, deſcribit Codicem manu ſcriptum Theologicum, membranaceum, eumque antiquiſſimum, qui Dialogos Gregorii Magni continet; cuius vnaquaeque pagina diuiſa eſt in duas columnas; quarum prima, ſiue dextera, memoratorum Dialogorum translationem Graecam a Zacharia Papa compoſitam; altera autem columna, ſiue ſiniſtra, ipſum Gregorii Magni textum Latinum, antiquis et lectu difficillimis literis Goticis, ſiue Toletanis, exaratum complectitur. Sed etiam codices vetuſti vna tantum lingua perſcripti duas ſaepe referunt columnas. Ita eidem Neſſelio, *Part. V Catal. Biblioth. Vindob. n. VI*, memoratur Codex manu ſcriptus Hiſtoricus Graecus, isque membranaceus et peruetuſtus, in forma maiore, ac magna ex parte aureis literis magnificentiſſime atque elegantiſſime exaratus, et *Magni Menologii Graecorum Menſem octobrem* complexus, cuius itidem ſingulae paginae in binas columnas diuiſae dicuntur. Taceo longe plures huius generis codices paſſim annotatos. Montfauconius, *in Palaeogr. Gr. L. I, c.* 4, obſeruat,

obseruat, in paucissimis codicibus *triplicem columnam* inueniri; vt in antiquissimo codice Ambrosiano, partem Bibliorum complectente; de quo Auctor egit, *in Diario suo Italico, p.* 11. Sine dubio etiam Io. Tzetzes, *Chiliad. IX, v.* 291, in sequentibus verbis significare voluit, se in magno quodam quaternione singulas paginas *per ternas columnas* scripsisse:

Λαβὼν δὲ ἕν τετράδιον μέγιστον ἐγεγράφειν
Τριπαγισμοῖς ἐν στιχισμοῖς.

Alio vero tempore comprobabimus, Graecos eam scribendi rationem, quae, vti in hac charta, complet totam paginam, ita, vt singuli versus per totam quadratae paginae latitudinem, excepto margine, extensi, quadratum agmen vel laterem repraesentent, dixisse *γραφὴν σπειρηδὸν καὶ πλινθηδὸν σχηματιζομένην*; paginas vero duarum triumue columnarum vocasse *διπάγια καὶ τριπάγια.* Praetereo nunc alias scripturae formas, quas iam alibi ex parte commemoraui. Illud singulare est, quod Theodosius, teste Nicephoro, *L. XIV, c.* 3, pulcherrime scripta habuit Euangelia, eaque aureis literis distincta, quorum paginae *crucis formam* retulerunt. Neque vero puto, ipsas paginas membranaceas, quam potius versus in paginis scriptos, crucis formam repraesentasse; quale quid in Optatiani Porphyrii Panegyrico, quem is Constantino Augusto dedicauit, obseruare licet. At illud adhuc paucis memorare liceat, veteres aliquando, inprimis in minoribus libris, codicillisque, etiam transuersis versibus animi sui sensa scripsisse; vti Gruterus et Vrsatus in aereis illis tabellis Pinellianis, quas supra descripsi, obseruarunt. Neque de alio, nisi hoc scribendi modo, commode intelligere licet versiculos sequentes, quos a Baldrico Burguliensi quondam in codicillos suos compositos, Mabillonius affert, *in Supplement. de re Diplomat: c. XI.*

In latum versus vix octo pagina vestra;
In longum vero vix capit hexametrum.
Attamen in vobis pariter sunt octo tabellae;
Quae dant bis geminas paginulasque decem.

Cera namque carent altrinsecus exteriores;
Sic faciunt octo quattuor atque decem.
Sic bis sex capiunt, capiunt et carmina centum;
Id quoque multiplices paginulae faciunt.

Ceterum, fieri potuit, vt veteres aliquando scriberent in membranis chartisque, antequam eae consutae conglutinataeque essent; aliquando vero in codicibus iam consutis, compactisque. Illud ostendere videntur verba Vlpiani, *L. 52, §. 5 Digest. de Legatis*, 3. Sed et in codicibus iam compactis scripsisse veteres, argumento sunt haud paucae imagines vetustae. Ita videmus, apud Nesselium, in *Catalog. Bibl. Vindob. P. IV, p.* 38; antiquam imaginem Aristotelis; apud Montfauconium, in *Palaeogr. Gr. L. I, c.* 3, imaginem Dionysii Halicarnassensis; et inprimis apud Lambecium, *L. II Bibl. Vind. c.* 7, *p.* 586, imaginem Dioscoridis; quae omnes habitum scribentium in codicibus iam compactis referunt. Dioscoridis icon, quam, *Tab. III, fig.* 7, aeri incisam exhibemus, reperitur in venerandae antiquitatis Codice Graeco, qui in Augustissima Bibliotheca Vindobonensi extat, ante annos mille ducentos literis in membrana exaratus, elegantibusque picturis ornatus. Ex qua Dioscoridis imagine simul veterum scribendi modum super genua animaduertere licet, de quo iam in altera Disputatione egimus, et cuius, praeter alios, etiam ipse Homerus mentionem fecit, qui ab initio *Batrachom. v.* 3, ita scribit:

Ἣν (ἀοιδὴν) νέον ἐν δέλτοισιν ἐμοῖς ἐπὶ γούνασι θῆκα,

h. e. *Quod carmen nuper in tabulis meis super genua posui.* A quo more scribendi dicebantur γραμματοκύφωνες, qui summisso propensoque capite codicem supra genu tenentes scribebant, ac a multo scribendi vsu velut incuruabantur; quia scribebant ἐγκείμενοι, *incumbentes*: vti Hippocrates de Democrito in Epistola ad Demagetum scribit. Vnde per contumeliam non tantum Aeschines a Demosthene, *in Oratione pro Ctesiphonte*; sed et generatim *scribae humiles*, aliquando sic appellabantur, vti Hermogenis interpres ait: γραμματοκύφων οἷον εἰ νοτάριος. Conf. Henr. Stephanus, *in Thes. Gr. Ling.* et Guil. Budaeus, *in comment. Gr. Ling.*

XV. Ve-

XV. Venimus ad describendam codicum veterum magnitudinem. Haec non fuit vnius moduli; sed plerumque rationi materiae, quae scribenda erat, accommodata. Isidorus Hispalensis, *Origin. L. VI, c. 13: Quaedam*, inquit, *nomina librorum apud gentiles certis modulis conficiebantur: breuiore forma, carmina atque epistolae; at vero historiae maiore modulo scribebantur.* Habuerunt ergo et paruos codices, quos etiam inde *codicillos* vocarunt; habuerunt mediocres; ita supra, *n. XIII*, ex Mabillonio descripsimus codicem ex corticeis membraneisq; tabellis compositum, cuius singulae tabellae in altum pollicibus XVI, in latum X, fuere. Habuerunt etiam *codices grandes*, quorum iam supra mentionem fecimus. Neque exiguae molis librum innuit Poeta, Iuvenalis, dum Historiarum scriptores, *Satyr. VII, v. 98, seqq.* ita alloquitur:

Vester porro labor foecundior, historiarum
Scriptores: petitur plus temporis, atque olei plus;
Namque oblita modi millesima pagina surgit
Omnibus, et crescit multa damnosa papyro:
Sic ingens rerum numerus iubet, atque operum lex.

Haud sane dubium est, magnae quoque molis fuisse *laterculum maius*, cuius figuram, *Tab. II, n. 2*, ex *Notitia dignitatum vtriusque imperii, cum commentar. Guid. Pancirolli, p. 61 et 146*, itemque ex VVolfg. Lazii Commentar. *Reipubl. Rom. L. II, c. 4*, exhibemus. Dicebatur quippe *laterculum maius* codex maior (erat enim praeterea *laterculum minus* eiusdem fere generis codex) in quem omnes, qui dignitates tam ciuiles, quam militares, administrabant, eorumque insignia et stipendia, itemque acta et mandata Principum, perscribebantur; vnde et alias vocabatur *commentarium Principis.* Qui codex curae Primicerii notariorum erat commissus; a quo pariter ac eius scribis, qui honoris caussa *Tribuni notarii* dicti sunt, tractabatur; vnde et isti notarii ab hoc codice *laterculenses* appellati putantur. Ipse vero codex iste, quod ex Tertulliano probatur, iam Antoninorum Imperatorum aetate nomen *laterculi* habuit; haud equidem a *la-*

 tendo,

tendo, quod Lazius putauit; quia in eo codice *latuerint* arcana Principum; sed potius, quod iam Pancirollus auctoritate Cedreni adductus recte animaduertit, *a latere*; i. e. lapide cocto, et in aliquam formam quadratam parato. *Later* vero, tradente Isidoro, *L. XIX*, *c.* 10, *a lata forma* dicitur. Cui πλίνθος et πλινθίον respondet. Quia ergo hic codex ex quadratis tabulis constabat, et quandam *quadrati lateris* figuram referebat; κατ᾽ ἐξοχὴν appellabatur *laterculum*; (vti nobis diuinus codex βιβλία audit,) cum alioquin omnes codices quadrati a forma sua potuissent πλίνθια, siue *latercula* appellari. De forma vero et magnitudine codicum illud adhuc est obseruandum, viros eruditos inter externa antiquitatis codicum cognoscendae indicia habere solere, si codices ad amussim quadratam formam habeant, ita, vt longitudo latitudinem non facile excedat. Ac forte huc etiam sua aetate respexit Alcuinus, qui, *Poemate VII*, scripsit:

Plurima hic Praesul patrauit signa stupendus;
Quae nunc in chartis scribuntur rite quadratis.

Cuiusmodi quadra figura aiunt fere vetustissimos quosque esse codices, qui adhuc supersunt. Huc pertinet Virgilius, maiusculis literis scriptus in *quarto quadrato*, teste Luca Holsteinio, omnium codicum Mediceae Bibliothecae antiquissimus, mille ducentorum annorum, circa Valentis aut Theodosii tempora scriptus. In quo catalogo codicum rarissimorum Bibliothecae Mediceae, (quem v. CL. Mich. Lilienthalius inter Selecta sua Historica et literaria euulgauit,) etiam Liuii, Taciti, aliorumque antiquissimi codices in *quarto quadrato*, vt aiunt, memorantur. Talis etiam est vetustissimus *codex Dioscoridanus*, antea a nobis laudatus; quem Lambecius eius magnitudinis esse dicit, quae vocatur *in folio*; sed forma fere quadrata, CCCCXCI *folia*, siue tabulas, comprehendens. Sic et Montfauconius, *l. c. p.* 187, refert, codicem Colbertinum, qui particulas quasdam Graecas Script. S. continet, et quo ille nullum alium codicem, ex iis, qui supersint, vetustiorem esse opinatur, esse forma penitus quadra. Neque tamen illud adeo perpetuum est, quin aliquantum ab illa

accura-

accuratiore forma quadrata non nunquam recesserint vetusti codices. Ita idem Lambecius, *T. II Bibl. Vind. p.* 799, scribit, codicem membranaceum Latinum, qui quendam Rufini commentarium continet, esse in *quarto oblongo*, ante mille ducentos annos literis maiusculis, et absque singularum vocum distinctione exaratus. Ac saepius laudatus Montfauconius, *L. III Palaeogr. Gr. c. V*, scribit, inter praestantissimos codices iure numerandum esse illum Iesuitarum Collegii Ludouici Magni codicem, qui *Graecas vitas et Epitomas Prophetarum* complectatur; hunc vero in tenuissimis et ex parte pellucidis membranis, saeculo circiter ineunte octauo, scriptum, forma esse non vulgari; propterea quod, cum caeteri eiusdem circiter aetatis, aut quadri prorsus sint, aut latitudinem longitudine parum excedant; hic vero sic *oblongus* existat, vt eius superficies duo pene quadra complectatur.

XVI. Multa nunc praeterimus, quae ad internum codicum ornatum pertinuerunt, ne ea hoc loco repetere necesse habeamus, quae iam antehac de ornamentis librorum veterum generatim sunt exposita. Potius de constructione et compactione codicum non nihil nobis nunc disserendum est. Si nimirum membranae, vel aliae ad scribendum aptae materiae, in tabularum formam, aut in τετράδια, fuere distributae; tum et consui compingique consueuerunt. Montfauconius, *L. I Palaeogr. Gr. c. IV, p.* 26, de compactura codicum Graecorum haec breuiter tradit. *Libros*, inquit, *Graeci a multis retro saeculis ad hodiernum pene modum compingebant; distributa in terniones, vel quaterniones, folia assuebant; pelle vitulina, siue alia plerumque densiore totum operiebant; partem supernam et infernam, qua latior liber est, tabella lignea corio agglutinata muniebant, quo firmius consisterent: plerumque, pelliceae tunicae loco, sericis librum operiebant.* Haud diuersa codicum construendorum ratio Romanis vsitata fuisse videtur. Vlpianus, *l.* 52, *§.* 5, *π. de Legatis*, *III*, vbi agit de libris perscriptis, meminit etiam *membranarum nondum consutarum*. Ergo *consuebantur* codices vinculis filisque quorumuis materiae connectendae aptioribus. De plumbeo libello

 supra,

ſupra, *n. V*, intelleximus, eius tabellis a tergo haerere annulum plumbeum, et per hunc annulum virgulam plumbeam inſeri, quae retineat tabellas, ne dimoueantur. At eboreorum ceratorumque codicum ac codicillorum tabellas deprehendimus aliquando *taeniolis membraneis* coniunctas fuiſſe. Sic Alexander VVilthemius, *in Append. ad Diptychon Leodienſe, p.* 16 *et* 17, vetuſtum *pentaptychon eboreum* deſcribit, vbi apparuere *trium taeniarum membranearum*, quibus tabellae ſibi quondam haeſere, veſtigia. Dimitterem has minutias, niſi ex Vlpiano paucis monendum videretur, veteres etiam libros ſuos, poſtquam eos iam perſcripſerant, malleo percuſſiſſe atque complanaſſe. Is enim, *L.* 52, § 5, *Digeſt. de Legatis, III: Non male*, inquit, *quaeritur, ſi libri legati ſint, an non contineantur nec dum perſcripti? Et non puto contineri; non magis, quam veſtis appellatione nondum detexta continetur. Sed perſcripti libri nondum* **malleati**, *vel ornati, continebuntur; proinde et nondum* **conglutinati**, *vel emendati, continebuntur.* Hinc ſimul intelligimus, etiam glutino munitos fuiſſe libros, vt firmius aptiusque cohaererent. Glutini vſum in libris tractandis veteribus cognitum fuiſſe, etiam argumento eſt, quod Cicero, *L. XVI, Epiſt.* 6, ad Atticum ſcripſit. *Nouum*, inquit, *prooemium exaraui, et tibi miſi. Tu illud deſecabis, et hoc agglutinabis.* Itaque folia, quibus ea, quae deinceps minus probabant, antea inſcripſerant, diſſecabant aliquando, aliaque agglutinabant. Vt vero quodammodo appareat, quomodo vetuſtiſſimi hominum, qui, teſte Plinio, *L. XIII, c. XI*, in *foliis* ſtirpium ſcriptitaſſe dicuntur, etiam iſta folia ad inſtar codicis coniungere potuerint; hic ea conferri poſſunt, quae Hieron. Oſorius, *L. II de rebus Emanuelis, Luſit. Reg.* de Indorum ſcribendi ratione, et de ipſorum foliorum apta colligatione, prodidit.

XVII. Quod ad externum habitum ornatumque codicum attinet; iſtiusmodi conſutis conglutinatisque tabulis, ſiue foliis, aliquando in vulgari vſu, fere ad modum vulgarium pugillarium, integumenti loco, non aliae tabulae, niſi eiusdem materiae, ex qua totus conſtabat codex, extrinſecus additae fuerunt,

in

in quibus tamen ordinarie non ſcribebatur. Hoc ſimplici modo conſtructi codices peruetuſti hinc inde adhuc in Bibliothecis eximiis reperiuntur; niſi, quod tabulae illae externae aliquando etiam ex fragmentis aliorum codicum membranaceorum, eorumque multo vetuſtiorum, et antehac perſcriptorum, fuerunt aſſumtae: in cuiusmodi tabulis deinceps curioſi homines identidem, meliores etiam res olim conſignatas fuiſſe, quam in ipſis, quibus poſtea adiectae ſunt, codicibus, deprehenderunt. Heſychius auctor eſt, Graecis librorum operimentum dictum eſſe φέλλος. Φέλλος, inquit, τὸ τῶν βιβλίων ἔξωθεν σκέπασμα, h. e. *externum librorum munimentum*, ſeu *operimentum*. Suidas eadem habet; ſed in Baſilienſi editione, quae mihi praeſto eſt, legitur φελλάς. Alioqui φέλλος proprie dicitur *ſuber*, aut generatim arboris *cortex*. Quanquam non nulli putent, ex hac voce Graeca etiam Latinorum *pellem* deſcendere. Lignea codicum operimenta non ſunt recentia. Allatius, *in Animaduerſ. ad mon. Etruſc.* ex Matthaei Pariſienſis libro de geſtis Abbatum S. Albani obſeruauit, aliquando in medio ciuitatis antiquae Verolamii, in diruendis palatii cuiusdam fundamentis, iuuentum eſſe codicem vetuſtae formae vetuſtarumque literarum, quarum epigrammata et tituli aureis literis fulſerint redimiti; *aſſeres quernos*, ligamina ſerica, priſtinum decorem in magna parte retinuiſſe. Aliquando nimirum codices etiam ſplendoris et magnificentiae cauſſa, conſtruebantur, eorumque tabulae extimae cumprimis variis modis ornabantur. Si enim iam ab antiquis volumina tam egregie ornata fuiſſe cognoſcimus; cur non ſimilem operam mox in codicibus ornandis poſitam fuiſſe, credamus? Magnificis ornamentis exſplendeſcebant inprimis ii libri, qui in vſum Principum parabantur; aut qui, Chriſtianorum tempore, Euangelia et diuina oracula capiebant. Adeat, qui volet, *Notitiam dignitatum vtriusque Imperii*, a Pancirollo commentariis illuſtratam, quae, huius commentatoris iudicio, ſub principatu Theodoſii iunioris primum ſcripta eſt; vnde et nos, *Tab. I figuras* 1, 2 et 3, exhibuimus; ibi enim paſſim annotatum legimus, in inſignibus antiquis magi-

ſtratuum Romanorum, qui ſub Imperatoribus fuerunt, ſaepius codices conſpici, pro cuiusuis dignitate, modo corio rubro et luteo, modo corio viridi, modo purpura, modo argento, modo auro, tectos; itemque ſaepe faſciis aureis cinctos, et aureis virgulis in rhombum aliisque figuris, exornatos; imo et Principum imaginibus mediae tabulae externae inſculptis exſplendeſcentes. De quarum imaginum veritate et antiquitate Pancirollus, in commentariis ſuis, eorumque praefatione, ipſe teſtatur. Neque putemus, talia tantum in inſignibus fingi: etiam vetuſtiſſimus codex Dioſcoridanus Bibliothecae Vindobonenſis, iam ſupra a nobis laudatus, teſtis eſt; in cuius ſexto folio, prout apud Lambecium, *T. II, p.* 571, videre eſt, repraeſentatur foemina diademate regio, veſtituque Imperatricis Conſtantinopolitanae, quam Lambecius ex adiecto nomine *Iulianae*, oſtendit eſſe Iulianam Aniciam, quae in principio imperii Iuſtiniani Magni deceſſiſſe dicitur. Haec ſiniſtra manu tenet *codicem compactum, eumque rhomboide exornatum.* Quid ni et aliae figurae imaginesque iam tum in externis codicum tabulis effingi potuerunt? Compacturam et formam celebratiſſimi codicis Florentini Pandectarum, (quod ipſum *autographum*, auſpiciis Iuſtiniani congeſtum, exiſtimatur,) ita deſcripſit Mabillonius, *T. I Itineris Italici: Pandectarum duos egregios codices cum Magliabeco examinauimus in palatio magni Ducis. Haec volumina formae ſunt prope quadratae, ita, vt altitudo duobus tantum digitis latitudinem ſuperet. Operculum ex ligno villoſum ſericum rubei coloris, atque emblemata ex argento in medio et in quatuor angulis ornant. Characteres ſunt quadrati et mediocris formae; quaelibet pagella in duas diuiditur columnas, quae ſingulae verſus quadraginta quinque continent. Prima ſingulorum verſuum vocabula paſſim minio ſunt deſcripta.* De ſerico codicum integumento Montfauconius, *p.* 18, affert illud ex Typico Irenes Ducaenae Auguſtae: Τρία τυπικὰ γεγόνασι σωματῶα παρ' ἡμῶν, ἀπὸ βλαττίων ἐνδεδυμένα. i. e. *Tria typica membranacea blattiis*, (ſeu pannis ſericis, aut purpureis) *operta, a nobis adornata ſunt.* Aliquando et *eburneis*

neis tabulis circumdabantur codices. Huc pertinet, quod Carolus Fresneus, sub voce *membrana*, ex antiquo *Chronico Fontanellensi* affert: *Quatuor Euangelia in membrano purpureo ex auro scribere iussit Romana litera; lectionarium etiam in membrano purpureo argenteis scriptum literis, ornatamque tabulis eburneis.* Quia vero mirificum priscis Christianis studium fuit, vt codices sacri in frontibus auro argentoque et gemmis splenderent; hinc notat Alexander VVilthemius, *in App. ad Diptychon Leodiense*, *p.* 15, eos ad hunc cultum addidisse subinde collecta vndique prisca artificia, hoc est, sculpturas gemmeas, et eboreas, et id genus alia, quae ornatui esse possent; adeoque Romanorum quoque Diptychorum tabulas eburneas affabre sculptas exornandis Codicibus Euangeliorum affixas identidem adhuc reperiri. Aliquot exempla sacrorum Codicum integumento aureo et pretiosis gemnis lapidibusque magnificentissime orpatorum annotauit Thulemarius, *de Aurea bulla*, *p.* 12 *et* 13. Conf. Viri Celeb. Io. Andr. Schmidii Dissertatio *de cultu Euangeliorum*, *p.* 101, *seqq.* Quid multa? Huiusmodi Codices sua aetate mirifice exornatos descripsit Diuus Hieronymus, *de custodia Virginitatis ad Eustochium: Inficiuntur*, inquit, *membranae colore purpureo; aurum liquescit in literas, gemmis codices vestiuntur, et nudus ante fores emoritur Christus.* Sunt tamen, qui ornatum diuiniorum Codicum non excusent tantum, sed etiam commendent; vti Cassiodorus, *L. de Institut. diuin. Script. c. XXX*, et Rupertus Abbas, *L. III de diu. offic. c.* 23. Vnum adhuc est, quod huic loco adiiciendum putamus: nimirum, habuisse veteres aliquando etiam inuolucra externa, quibus codices iam compactos orniatosque circumdarent, ne quotidiano vsu nimis cito deterèrentur, inprimis codices molis paullo maioris; haud secus, ac volumina vetusta interdum etiam quibusdam tegumentis, ceu stolis, vestita et inuoluta fuisse, ostendimus. Huiusmodi inuolucrum haud incommode etiam *φελόνης* dici potuit; aut itidem *σιπύβη*; quia Hesychio *σιττύβαι* generatim dicuntur *δερμάτιναι στολαί.* Medio aeuo vocabantur ista inuolucra *camisiae librorum*,

item

item et *manutergia*, vti in Caroli Fresnei *Glossario Latino* videre licet. Huiusmodi externo, eoque pelliceo inuolucro, per cuius foramina traduci potuerunt lora, obductum exhibetur *Laterculum maius*, quod supra, *n. XV*, descripsimus, et cuius formam, *Tab. I, fig.* 2, aeri incidendam curauimus.

XVIII. Vtrum iam antiquiores etiam certis *lamellis* et ἐλάσμασι, item et *bullis ex orichalco cuproque*, externas codicum tabulas munierint, ornarintque; haud satis certum est: successu tamen temporis, ad perennitatem, his uelut munimentis adornarunt libros suos; sicuti splendoris ergo eos auro argentoque obduxerunt. Tale quid iam ostendunt vetustorum codicum imagines; quales sunt inprimis icones Euangelistarum, codices signis huiusmodi notatos ferentium; quas ex perantiquis membraneis libris Bibliothecae Vindobonensis protulit Nesselius, *P. I, n.* 154, *et* 239. Similes bullae, aut certe gemmae eminentes, conspiciuntur etiam in eo codice, quem Pancirollus, *in comment. ad Notitiam dign. vtriusque imperii, p.* 62, testatur fuisse in insignibus Magistri scriniorum; cuius figuram exinde, *Tab. I, n.* 3, exhibuimus. LORVM certe, quo constringi potuit codex, in eadem figura satis est conspicuum. Talium lororum iam antiquioribus temporibus fuit vsus in codicibus constringendis. Sic Dioscorides scribit in codice, ex quo lorum dependet; cuius imago, *Tab. II, fig.* 7, a nobis exhibita, reperitur in vetustissimo codice membranaceo ante mille et ducentos circiter annos scripto, testibus viris illustribus Lambecio et Nesselio, *in Catalog. Biblioth. Vindob.* Ac, si iam Catullus, *Epigr. XXII*, commemorat LORA RVBRA, quibus quondam constrinxere volumina; cur non putemus, pro librariorum, aut possessorum, lubitu, eorum quoque ligamentorum, quibus codices constringebantur, variam materiam, variumque colorem, esse potuisse? Huiusmodi lora, aut certe aliae partes, quae ad constringendos codices pertinebant, etiam dicebantur OFFENDICES. *Offendices*, inquit Isidorus, in Glossario, sunt *nodi, quibus libri signantur*. Ianus Rutgersius, *L. IV Var. Lect. c.* 13,

putat,